

Les sources manuscrites de la théorie de la musique
(S. IX-XVI)

Berlin, Staatsbibliothek (*D-B*)

Ms. theol. lat. qu. 261, f. 32r-35v

Transcription : Christian Meyer

(avril 2004 – rév. octobre 2017)

32r

¹ Armonia est dulcis copulatio vocum, vel armonia est cum fistule organi per ordinem copulate legiptime tenent gratiam cantilene cordarumque servant aptam concordiam. ² Tonus est acuta enuntiatio vocis, est enim armonie differentia, que in vocis vel acentus tenore consistit. ³ Cantus autem est inflexio vocis. ⁴ Symphonia est apta vel suavis vocum copulatio, i. diatessaron, vel diapente, vel diapason.

⁴ ·F·ut, ·G·reut, ·A·mire, ·b·fa·ḥ·mi·ut, ·C·solfareut, ·D·lasolmireut, ·E·lafamire, ·F·solfamit, ·G·lasolfareut, ·a·lasolmire, ·b·lafa·ḥ·miut, ·C·solfareut, ·D·lasolmiut, ·E·lafamire, ·F·solfamit, ·G·lasolfareut, ·a·lasolmire, ·b·fala·ḥ·mi, ·c·solfa, ·d·lasol, ·e·la.

⁵ Dicto de singulis vocibus quibus tota armonia conficitur sufficienter, consequenter dicendum est de tonis, quibus intonantur et discernuntur antiphone, responsoria, introitus et omnis cantus ecclesiasticus necnon et alii cantus, qui secundum regulas musice componuntur. ⁶ Videndum est ergo quid sit tonus, qui et quot sint toni et quibus nominibus habeant denotari, postea de principiis, finalibus ipsorum et de ascensu et descensu eorum et de differentiis et varietatibus ipsorum, et quomodo psalmi singulorum tonorum varietatibus intonentur.

32v

⁷ Tonus secundum quod hic accipitur, est regula, que de omni cantu secundum principium, medium et finem diiudicat. ⁸ Non enim potest quis iudicare de cantu cui tono subiaceat nisi prius audierit principium, ascensum et descensum et finem eiusdem.

⁹Vel tonus est certa discretio principii et finis, ascensionis et descensionis cuiuslibet regularis cantus. ¹⁰Regularis dictus est propter cantus quosdam irregulares, qui non servant primos limites neque metas, sed male et inordinate compositi, partim autentici sunt partim plagales. ¹¹Et licet in finali alicuius toni terminentur, nullius tamen toni plusquam debent elevati vel depositi veraciter esse iudicantur.

¹²Regularis autem cantus est qui licterarum metas altrinsecus positas, bene compositus, non excedens quique suo bene consonans modo, non per compositionem reclamans, nec nimium ascendit superius, nec nimium descendit inferius, sed sua proprietate contentus et infra proprias litteras progrediens bene et congrue in licteris finalibus, scilicet manerie terminantur.

¹³Quattuor namque sunt manerie cantuum, que apud Grecos propriis nominibus computantur, scilicet protus, deuterus, tritus, et tetrardus. ¹⁴Protus autem dicitur primus, deuterus secundus, tritus tertius, tetrardus quartus. ¹⁵Sub proto, id est sub prima maneria continentur duo toni vel modi, scilicet primus et secundus, sub deuterio, i. sub secunda maneria duo, scilicet tritus et quartus, sub trito, i. sub tertia maneria duo, scilicet quintus et sextus, sub tetrardo, i. sub quarta maneria, duo, scilicet septimu<s> et octavus.

¹⁶Appellantur autem quatuor dispaes autentici sive principales, propter quam preheminentiam quam habent respectu aliorum, quia ultra finales suas se extollentes usque ad nonam licteram, sublimiores et acutiores cantus faciunt. ¹⁷Ceteri vero appellantur plagales, quia circa finales suas discurrentes, submissiores et graviores cantus reddunt.

¹⁹Sub prima maneria ergo continetur protus autentus et plagalis eius. ²⁰Protus autentus autem dicitur quasi auctoralis et primus, plagalis vero quasi de regione autenti est. ²¹Terminatur enim in eisdem licteris in quibus et autentus sue manerie. ²²Sub secunda deuterus | autentus et plagalis eius <...>

²³Prima itaque maneria duos habet finales, scilicet ·D· et ·a· acutum, secunda duos, scilicet ·E· grave et ·b· acutum, tertia duos,

scilicet ·F· grave et ·c· acutum, quarta unum solum, scilicet ·G· gravem. ²⁴Hec septem finales ex septem speciebus diapason oriuntur in quibus omnes cantus, qui per musicam notari possunt debent terminari.

²⁵Sciendum tamen est quod nec infra ·D· grave, nec supra ·c· acutum aliqua debet esse finalis littera, quoniam nulla littera a ·D· grave inferius plenum descensum potest habere plagalium, nec aliqua littera a ·c· acuta superius plenum ascensum prevalet autentorum. ²⁶Littera igitur nulla debet esse finalis in qua non valeat autentus et plagalis terminari. ²⁷Primus itaque et secundus tonus terminatur in ·D· vel in ·a·, tertius et quartus in ·E· vel in ·b· quadratum, quintus et sextus in ·F· vel in ·c·, septimus et octavus in ·G· tantum. ²⁸Et quilibet tonus suam habet formulam et neumam.

²⁹Primus tonus est quilibet cantus regularis autentice elevatus et depositus, terminatus in ·D· vel in ·a· ³⁰Primus tonus qui autentus protus dicitur, potest ascendere usque ad IX^{<am>} litteram supra finalem et unam descendere sub finali, ut plenum diapason metis altrinsecus positus per quas non discurrat, sed tantummodo tangat et includat, ut X vocum modulatione formetur. ³¹Procedit autem per tonos et semitonia hoc modo. ³²Formula primi toni :

to to se to to se to to
C D E F G a b \flat c d e

³³Tonus iste, quotiens tangit ·b· acutum, si ultra non progrediat, ·b· rotundo utitur. Si vero ipsum transierit ut plurimum, per ·b· quadratum revertitur. ³⁴Proprium est enim primi toni post quintam semitonium et sub finali tonum habere, frequenter et ylariter ad quintam ascendere, in ·D· vel ·a· finem tandem deponere. ³⁵Unde si primi toni cantum vis facere, facias eum frequenter ad quintam ascendere et sub finali unam descendere, et sic alterius modi non poterit iudicari.

³⁶Ponuntur varietates omnium antiphonarum VIII modorum in illis tantum vocibus ultra quas aliquis ipsius modi cantus non

valeat habere principium.³⁷ Et primi quidem, i. autentici protii, ponitur varietas in quinta supra ipsius finalem, i. in ·a· acuta et ipsius plagalis, in tertia, i. in ·F· grave.³⁸ Et tertii, i. autentici deuteri, ponitur varietas in sexta supra finalem ipsius, i. in ·c· acuta, et ipsius plagalis in quarta, i. in ·a· acuta, ut protii.³⁹ Et quinti, i. autentici triti, ponitur | varietas in quinta, supra finalem ipsius, i. in ·c· in qua et tertii, et ipsius plagalis in tertia, i. in ·a· acuta, in qua et protii et plagalis deuteri.⁴⁰ Et septimi i. autentici tetrardi ponitur varietas in quinta supra finalem ipsius, i. in ·d· acuta et ipsius plagalis, i. quarta, i. in ·c· acuta, in qua et deuteri et triti.

⁴¹Nullus itaque cantus debet inchoari supra litteram illam in qua suum *seculorum* habet incipere. Infra autem vel in eadem littera sive in finali vel sub finali debet habere principium prout ratio dictaverit vel voluntas facientis indicaverit.⁴² Habet itaque primus tonus V principia, scilicet ·a· acutam, ·G· gravem, ·F· gravem, ·E· gravem et ·C· gravem.⁴³ Et secundum diversa principia diverse ponuntur varietates in antiphonis et in introitibus.⁴⁴ Et singulorum tonorum quequidem varietates nichil aliud sunt quam *seculorum*, que eis deserviunt.⁴⁵ Dicuntur etiam predicte varietates differentie a quibusdam, eo quod singulos tonos a se invicem differre faciunt, et dicuntur differentie <...>⁴⁶ in responsoriis vero gradualibus <et> alleluia sunt versus quasi pro differentiis in quibus certas assignare regulas difficile esset valde, cum in singulis tonis principia versuum, precipue gradualia et alleluia, multiformiter varientur.

⁴⁷Habet autem primus tonus differentias V quibus deserviunt varietates VIII.⁴⁸ Differentie hic appellantur diversa principia antiphonarum, que inter se et a seipsis differunt, in finali tamen voce conveniunt.⁴⁹ Varietates autem appellantur *seculorum* que eis deserviunt.⁵⁰ Prima differentia oritur ab octava ·a·.⁵¹ Et omnes antiphone habentes principium in octava ·a· si fuerint de primo tono, sine dubio hanc varietatem debent habere.⁵² Tres differentie oriuntur a sexta littera ·F·, quarum unaqueque suam habet varietatem.⁵³ Et generaliter omnes introitus primi toni qui habent

diapente a ·D· gravi in ·a· acutam, si non incipiant in ·C· vel in ·E· gravi, predictam debent habere varietatem.

⁵⁴Notandum est quod si introitus fuerit de duobus tonis compositus, sicut sunt multi, ex illo magis intonandus est unde initium sumit, quia videlicet necesse est ab initio repeti, ut intonatio capiti conveniat introitus, ⁵⁵ac contra responsoria, quia non a capite repetuntur sed a fine, de quo tono fuerint si finita, eidem tono versus aptatur.

⁵⁶Item nota quod omnis cantus, qui plus sequitur legem autentorum in ascendendo, autentus deputatur, ⁵⁷quando plus sequitur legem plagalium in descendendo, plagali deputatur. ⁵⁸Si autem cantus de duobus tonis compositus propter nimiam similitudinem vix potest iudicari utrum sit autentus vel plagalis, autenticus debet censerī potius quam plagalis, cum magister discipulo debeat anteferri.

34r

⁵⁹Secundus tonus est quilibet cantus regularis, plagaliter elevatus et depositus, terminatus in ·D· vel ·a·. ⁶⁰Potest autem secundus tonus, qui dicitur plagalis protī, usque ad sextam litteram a finali ascendere sed ultra non debet procedere, et usque ad quintam litteram sub finali descendere, ut plenum diapason metis altrinsecus positus, per quas non discurrat sed tantummodo tangat, includat, ut decem vocum modulatione formetur. ⁶¹Procedit autem per tonos et semitonia hoc modo formula secundi toni :

to to se to to se to to to

G A B C D E F G a b

⁶²Hic quique levis est tonus et plane incedit. ⁶³Primam nonam ·b· aliquando assumit, ad quem perraro, sicut dictum est, ascendit. ⁶⁴Proprium est enim secundi toni usque ad quartam ascendere et a finali per tonum et semitonium vel duos tonos descendere. ⁶⁵Unde si secundi toni cantum vis facere, facias eum circa finalem gravari, ad quintam raro et ponderose ascendere, statim infra se recolligere, duas voces ad minus sub finali descendere,

<in ·D·> vel in ·a· finem deponere, et sic alterius modi non poterit iudicari.

⁶⁶Primus et secundus tonus, licet in eisdem finalibus terminentur, scilicet ·D· gravi vel in ·a· acutum, et licet habent quedam principia communia, scilicet tertia ·C·, quarta ·D· et sexta ·F·, differunt tamen in elevatione et depositione, ⁶⁷nam secundus tonus habet ·C· primam vocem et primam litteram ·A· et secundam ·B·, quas non habet primus, et primus habet decimam ·c· et undecimam ·d· et duodecimam ·c·, quas non habet secundus. ⁶⁸De illis cantibus, qui non habent hanc elevationem vel illam depositionem, iudicandum erit hoc modo : si non adscendunt usque ad VIII^{<am>} ·a· vel IX^{<am>} ·b·, certissime de secundo tono erunt. ⁶⁹Erunt itaque VIII^{<a>} ·a· et IX^{<a>} ·b· utriusque communes ad quas, dum cantus ascendit, si diu in eis permaneat, sive ter et quater eas repercutiat, aut si in octava vel septima ·G· incipiat, modi primi erint. ⁷⁰Si non in inferioribus incipiat et secundum quantitatem autem rarissime ad VIII^{<am>} ·a· ascendat, secundi erit modi, alioquin iuxta formularum varietates differentie discernentur. ⁷¹Dicto de secundo tono dicendum est de tertio.

⁷²Tertius tonus est quilibet cantus regularis, autentice elevatus et depositus, terminatus in ·E· vel in ·b· quadratum. ⁷³Potest autem tertius tonus, qui dicitur deuterus <autentus>, ascendere usque | ad nonam licteram a finali, et unam descendere sub finali, ut plenum dyapason, metis altrinsecus positus, per quas non discurrat sed tantummodo tangat, includat, ut decem vocum modulatione formetur. ⁷⁴Procedit autem per tonos et semitonia hoc modo formula tertii toni.

to se to to to se to to se

D E F G a b c d e f

⁷⁵Hic tonus secundam nonam adamavit, quia ad eius finem diapente facit. Maxime autem ideo quia ad ipsius dyapason, i. ·e·, diatessaron reddit. ⁷⁶Et quia prope finem tres habet tonos in ascensione vel descensione, potius insiliente quam gradiendo vadit, rarissime vero utitur ·b· rotundo. ⁷⁷Proprium est autem tertii toni sub finali et supra sextam tonum habere. Utitur enim sexta pro quinta. ⁷⁸Unde si tertii toni cantum componere cupis, ylariter facias eum ad sextam ascendere, supra sextam et sub finali vel semel tonum habere <vel> per duos tonos et semitonium ad finalem descendere, et in ·E· vel in ·b· finem deponere, et sic alterius modi non poterit iudicari. ⁷⁹Dicto de tertio tono sequitur de quarto.

⁸⁰Quartus tonus est quilibet cantus regularis, plagaliter elevatus et depositus, terminatus in ·E· vel ·b·. ⁸¹Potest autem quartus tonus, qui dicitur plagalis deuteri, usque ad sextam licteram a finali ascendere, et usque ad quintam sub finali descendere, ut plenum diapason, metis altrinsecus positus per quas non discurrat sed tantummodo tangat, includat, ut decem vocum modulatione formetur. ⁸²Procedit autem per tonos et semitonia regulariter hoc modo formula :

to se to to se to to to se
A B C D E F G a b c

⁸³Hic tonus, quia facit prope finem tres tonos, ideo IX^{<am>} secundam, scilicet ·b· quadratum assumit, maxime autem quia ad eius finem diapente facit, et ad ·B· gravi diapason reddit, quia tamen tonus planus est et in modulatione suaviter et plane incedit. ⁸⁴Volunt quidam ei primam nonam attribuere quam utique valde modo debet assumere, quia proprium est quarti toni supra quartam a finali tonum habere. ⁸⁵Proceditque ad decimam ·c·, habens post finem duos tonos deinde semitonium et tonum. ⁸⁶Proprium est quarti toni supra quartam tonum habere, a finali per duos tonos descendere. ⁸⁷Unde si quarti modi facere cantum

exoptas, per semitonium et duos tonos facias ad quartam vel semel adscendere, duas voces ad minus a finali deponas, in ·E· vel in ·b· tandem terminari facias, et sic cantum quarti toni naturaliter te fecisse cognoscas.

35r

⁸⁸Hic potest cognoscere elevationem et depositionem autenticam. ⁸⁸Principia autem eius sunt sex, scilicet III^{<a>} ·C·, IIII^{<a>} ·D·, V^{<a>} ·E·, VI^{<a>} ·F·, VII^{<a>} ·G·, VIII^{<a>} ·a. et quandoque primam ·A·. ⁸⁹Habet autem IX differentias, que inter se et a seipsis differunt, in finali tamen voce conveniunt, et secundum diversa principia diversas habent varietates. ⁹⁰Una differentia oritur a III^{<a>} voce ·C· cui propria defuit varietas. ⁹¹Dicto de quarto tono sequitur de quinto.

⁹²Quintus tonus est quilibet cantus regularis, autentice elevatus et depositus, terminatus in ·F· vel in ·c·. ⁹³Potest autem quintus, qui dicitur tritus, usque ad nonam licteram supra finalem ascendere, et unam descendere sub finali, ut plenum diapason metis altrinsecus positus, per quas non discurrat sed tantummodo tangat, includat, ut decem vocum modulatione formetur. ⁹⁴Cum ad primam nonam ·b· sexta ·F· diatessaron reddat, et prima nona ·b· ad XIII^{am} ·f· diapente, [vel VI^{<o>} tono] ·b· rotundum frequenter optinet principatum. ⁹⁵Procedit autem per tonos et semitonia, hoc modo formula quinti toni.

se to to se to to to <se to>

E F G a b c d e f g

⁹⁶Nam quia ante finem tonum non habuerit nec in principio nec incessu post se respexit, et insilit multotiens per quatuor, ⁹⁷proprium est enim quinti toni a finali ad quintam per dictonum et semidictonum ylariter adscendere, sub finali semitonium, et supra quintam tonum habere. ⁹⁸Unde si quinti modi cantum facere volueris, per semitonium vel semel deponas a finali, et

postquam ei supra quintam tonum dederis, cantum quinti modi, si naturaliter inspexeris, te fecisse dubitare non poteris.⁹⁹ Dicto de quinto tono dicendum est de sexto.

¹⁰⁰Sextus tonus est quilibet cantus regularis, plagaliter elevatus et depositus, terminatus in ·F· vel in ·c· ¹⁰¹Potest autem sextus tonus, qui dicitur plagalis triti, usque ad sextam litteram a finali ascendere sed ultra non debet procedere, et ad quintam sub finali descendere, ut plenum dyapason metis altrinsecus positus, quas non discurrat sed tantummodo tangat, includat, ut decem <vorum> modulatione formetur. ¹⁰²Procedit autem per tonos et semitonia hoc modo formula sexti toni :

se to to se to to <to se to>

B C D E F G a b c d

¹⁰³Hic frequenter tangit ·b· rotundum cum magistro suo, infra finalem suam ac devolvit et in ipsa repercutit, quod omnino refugit magister eius.

35v

¹⁰⁴Sexti toni proprium est per duos tonos semitonium ad quartam ascendere et a finali per semitonium et tonum descendere.

¹⁰⁵Unde si sexti modi cantum faciendum agrediaris, per duos tonos et semitonium ad quartam sepius elevas, et per semitonium et tonum a finali vel semel deponas, finem tandem ei in ·F· vel in ·G· tribuas. ¹⁰⁶Dicto de sexto, dicendum est de septimo.

¹⁰⁷Septimus tonus est quilibet cantus regularis, autentice elevatus et depositus, terminatus in ·G· ¹⁰⁸Hic assumit nonam secundam ·h·, ut habeat duos tonos post finem, post quos semitonium et duos tonos. ¹⁰⁹Potest autem septimus tonus usque ad nonam litteram ascendere a finali, et unam sub finali descendere, ut plenum dyapason metis altrinsecus positus per quas non discurrat, sed tantummodo tangat, includat, ut decem vocum modulatione formetur. ¹¹⁰Procedit autem per tonos et semitonia hoc modo formula septimi toni :

to to to se to to se to to
 F G a b c d e f g a

¹¹¹Proprium est autem septimi toni supra quintam et sub finali tonum habere, unde si tantum septimi toni cantum componere vis, supra quintam a finali et sub finali tonum ei tribuas et observes in ·G· finem deponere. ¹¹²Dicto de septimo, dicendum est de octavo.

¹¹³Octavus tonus est quilibet cantus regularis, plagaliter elevatus et depositus, terminatus in ·G·. ¹¹⁴Potest autem octavus tonus, qui dicitur plagalis tetrardi, usque ad sextam licteram a finali ascendere, sed ultra non debet procedere, et usque ad quintam sub finali descendere, ut plenum diapason metis altrinsecus positus, per quas non discurrat, sed tantummodo tangat, includat, ut decem vocum modulatione formetur. ¹¹⁵Procedit autem per tonos et semitonia hoc modo formula octavi toni :

to to se to to to se to to
 C D E F G a b c d e

¹¹⁶Octavus tonus perraro recipit primam IX^{<am>} ·b·, quam septimus tamen sepius recipit quam octavus. ¹¹⁷Octavi autem toni proprium est supra quartam tonum habere, et a finali per tonum et semiditonus ad IIII^{<am>} primam speciem diatessaron facias ascendere, per tonum et semitonium a finali descendere. ¹¹⁸In ·G· tandem ipsum facias terminari.

- 1 (armonia-vocum) Teste Boetio est armonia dulcis copulatio vocum (cf. GUIDO micr., ed. Smits van Waesberghe, app. crit. ad IV, 11, p. 105, ms. F1, F2, F5) | (armonia est cum... concordiam) cf. VOCAB. MUS. 3 (éd. Meyer / Nishimagi, *Tractatuli...*, p. 252)
- 2 ISID. etym. 3, 20, 7
- 3 ISID. etym. 3, 20, 8
- 12 ANON. Lafage VIII, 6
- 13-15 ANON. Lafage VII, 2-3, 5
- 19-21 ANON. Lafage VII, 6-8
- 23-24 ANON. Lafage VII, 10-11
- 25-27 ANON. Lafage VII, 38-39
- 30 ANON. Lafage, IX, 6
- 34 ANON. Lafage, X, 7
- 41 ANON. Lafage, X, 2
- 65 ANON. Lafage X, 8

-
- 1 copulatio] compilatio *cod.*
- 4 copulatio] compilatio *cod.*
- 5 componuntur] computantur *cod.*
- 7 que] quod *cod.*
- 8 cui] qui *cod.*
- 12 contentus et] temptus *cod.*
- 13 tetrardus] tetracordus *cod.*
- 18 moderni] musici *cod.* | discipulum vel iuniorem] discipuli vel iuniores *cod.* | troporum] temporis *cod.*
- 19 protus autentus] protus. protus anotent *cod.*
- 20 autentus] autem *cod.* | quasi¹⁺²] quia *cod.* | auctoralis] auctonalis *cod.*
- 23 et a acutum] i. acut. *cod.* | E] G *cod.*
- 24 ex septem] XVII *cod.* | oriuntur] ponuntur *cod.* | debent] dicunt *cod.*
- 27 terminatur] terminatus *cod.*
- 30 sed] si *cod.*
- 31 semitonia] semitonios *cod.*
- 34 semitonium (espace blanc dans le ms).
- 35 poterit] poteri *cod.*
- 38 sexta] XI *cod.*
- 37 i. autentici] autentici i. *cod.*
- 38 i. autentici] autentici i. *cod.*
- 39 quinti-autentici] quarti autentici i. *cod.* | supra] siquidem *cod.*
- 40 i. autentici] autentici i. *cod.*
- 42 V] VI *cod.*

- 45 differre] differentie *cod.*
48 *add. marg.*
54 illo] illa *cod.*
56 autentio] autentio autentio *cod.*
59 terminatus] elevatus *cod.*
60 tangat et includat *cod.*
61 C A B G E G a b .h. *cod.*
66 eisdem] eiusdem *cod.* | terminetur *cod.*
73 usque] vel quia *cod.* | D] B *cod.*
78 toni] toni modi *cod.*
80 ·E·] ·G· *cod.*
81 plene *cod.* | positus *cod.*
83 modulatione] modulatio *cod.*
84 primam] propriam *cod.*
87 exoptas] exoptas exoptas *cod.* | ·E·] ·G· *cod.*
88 III] IIII *cod.*
94 VI°] VI *cod.* | rotundum] rodundo *cod.*
98 deponas] ponas *cod.* | supra quintam]supra ut a finali *cod.* | cantum] tantum
cod. | devolvi... reperiunt *cod.*
105 tandem tamen ei *cod.*
114 tetrardi] tretardi *cod.*
116 primam-tamen] primam IX IX b septimus cum *cod.*
117 semiditonum] semitonium *cod.*